

УДК 316.61

НАТАЛІЯ ЧЕРНИШ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні

Анотація

У статті схарактеризовано специфіку української культури довіри, яка формувалася століттями, та її сучасні модифікації. Аргументовано положення про те, що довіра у сьогочасному українському суспільстві виступає основою для творення новітніх соціальних інститутів. Розглянуто особливості становлення одного з таких інститутів, а саме інституту волонтерства, базою якого є поширення довіри як у горизонтальному, так і у вертикальному вимірі. Проаналізовано профілі волонтерства у військовій та цивільній сферах.

Ключові слова: *довіра, довірчі відносини, недовіра, інституціоналізація довіри; старі, нові та новітні соціальні інститути; волонтерство як новітній соціальний інститут; громадянське суспільство*

Аналіз тематики сучасного соціологічного теоретизування та практичних розвідок у цьому річищі засвідчує помітні відмінності стосовно різних країн світу і є унаочненням та відбиттям різного положення цих країн на драбині соціально-економічного, соціально-політичного та культурного розвитку. Увага представників найвідоміших національних шкіл соціології західного світу нині сконцентрована на процесах глобалізації та їхніх наслідках. Принаймні так це виглядає при уважному прочитанні останніх праць відомого британського соціолога Е.Гіденса у співпраці із Ф.Сатоном; у їхніх спільних публікаціях останнього часу наголошується, що саме теорії

глобалізації домінують сьогодні в контексті розуміння напрямів нинішніх соціальних змін (докл. див.: [Іващенко, 2015: с. 194]). Можливо, це можна пояснити тим, що найгостріші внутрішні соціальні проблеми у цих благополучних країнах уже майже розв'язані й потужна “соціологічна інтервенція” (за висловом А.Турена) здійснюється тепер переважно в ті сфери, де їхня питома вага зростає і виходить за межі одного суспільства або стосується вже не однієї країни, а певного регіону або людства загалом.

Однак у вітчизняній соціології сьогодні доволі поширеними є сюжети, пов'язані із внутрішнім життям нашої країни, і це також зрозуміло, бо саме всередині сучасного українського суспільства існує безліч без перебільшення вітальних проблем існування або навіть виживання людей, що потребує радикального соціологічного втручання. Українська академічна спільнота завжди уважно стежить за публікаціями, що виходять з Інституту соціології НАН України — нашого базового осередку, із нетерпінням очікує від них свого роду дороговказів сьогочасних досліджень й осмислення якісно нових процесів і явищ. Тому вихід друком одного з останніх колективних видань провідних соціологів цього Інституту, в якому акцентовано увагу на зміні вітчизняної соціологічної моди [Общество без доверия, 2014], спричинив неабиякий суспільний резонанс і спонукав до уважного прочитання та появи низки міркувань з приводу оприлюднених у ньому положень та узагальнень.

Наші київські колеги у своїй праці “Суспільство без довіри” стверджують про застарілість сюжетів глобалізації, постмодерну та ідентичності; на перший план новомодної тематики (в межах України) виходить довіра; стосовно українського соціуму часів Януковича вживають поняття “суспільство без довіри”; системною характеристикою українського суспільства проголошено антипод довіри — недовіру; соціологів закликають вивчати насамперед все те, що пов'язане з недовірою [Общество без доверия, 2014: с. 5–8; 335–336]. Це лише стислий підсумок здійсненого дослідження стосовно специфікацій України. Назагал означена колективна монографія стала помітним явищем у царині роздумів про специфіку сьогочасного українського соціуму, здійснених на широкій теоретичній базі, із використанням новітніх здобутків кращих соціологів світу і тому є стимулом для поглиблених рефлексій у вітчизняній професійній соціологічній спільноті.

Але, на мій погляд, налаштованість соціологічної оптики в цій праці переважно на недовіру на противагу довірі як основі соціальної інтеграції і редукція цілого комплексу проблем довіри та довірчих відносин до явищ недовіри, її поширеності та ролі в українському суспільстві, — все це видається дещо некоректним і не відображає реального стану нашого суспільства у цій площині. Мабуть, в історії людського розвитку немає суспільств, де б не існувало довіри: без неї вони просто не змогли б функціонувати. Навіть режим Януковича багато в чому ґрунтувався на довірі між членами “Сім”ї” у здійсненні своїх оборудок. Звісно, науковому продукту соціологів можна дати епатажну назву, яка неодмінно приверне увагу масового читача. Та чи є ця теза (“суспільство без довіри”) справжнім відображенням тих процесів і явищ, які реально визначають зміни в нашій країні? Так, у переліку соціальних інститутів останнього часу лише для 4–5 спостерігається позитивний

баланс між довірою і недовірою до них з боку населення, але це не означає, що довіра зовсім зникла з українських обріїв. Довіра сьогодні модифікується, набуває нових рис, наслідком чого є суттєві зміни в українській культурі довіри, котра формувалася століттями (що, втім, є темою окремої наукової розвідки). Принагідно зауважу лише, що в минулому в Україні сформувалася своя, багато в чому унікальна палітра соціальних зв'язків, і своя, специфічно українська культура довіри із певними сталими ознаками: це насамперед горизонтальна площина її побутування; переважання почуттів та емоцій над розумом і раціональністю; споглядальна (на відміну від дієвої) світонастанова; поширеність прагнення взаємодій, пов'язаних із організаційними формами невеликих територіальних одиниць, сіл чи осель; налаштованість на взаємодії та спів-дії у формі малих за масштабами й ґрунтованих на почуттєвості “спільнот переживання” (до прикладу, сусідство, кумівство чи побратимство) і нехтї до планування та спів-дії у широких громадських масштабах, із виявленням почуттів широкої солідарності (найбільшою за розмірами колективною акцією українців у недалекому минулому О.Кульчицький називає толоку) (докл. див.: [Кульчицький, 1995: с. 714–715]).

Здобуття Україною незалежності, формування власної держави, обидва Майдани та, не останньою чергою, збройна інтервенція Росії призвели до появи нових форм самоорганізації громадян, ґрунтованої не на ініціативах “згори”, а на активностях “знизу”, багато з яких виникають й інституціоналізуються саме завдяки зростанню довіри громадян один до одного. Автоматичне використання теоретичних напрацювань світової соціологічної думки для вивчення українських реалій вочевидило свою недостатність, а інколи й неспроможність. Тому перед українськими соціологами відкривається широке поле для емпіричних досліджень, а також для подальшого розвитку на цій підставі соціологічного теоретизування з приводу довіри/недовіри та їхніх перетворень у країні перехідного типу, успішності/неуспішності формування й функціонування новітніх соціальних інститутів, однією з підвалин яких є довіра та довірчі відносини. На мою думку, цілком слушним є варіант осмислення зазначених феноменів у їхній пов'язаності із волонтерським рухом. Я вважаю волонтерство новітнім соціальним інститутом сучасної України, який пройшов певні етапи становлення — від горизонтальної площини зв'язків, відносин і регуляцій (на міжособистісних, а згодом дедалі більше на міжгрупових довірчих засадах) до модифікації їх у вертикальній площині на базі утворення та поширення інституціонального типу довіри; і цей процес ще далекий від завершення.

Волонтерський рух з безумовною довірою між його учасниками чи не вперше набув масових виявів під час Майдану-2 і Революції гідності; його початок припадає на пізню осінь і зиму 2013 року й сягає піку у 2014–2015 роках; а 2016-й стає роком ступеневих трансформацій у волонтерстві й зародження його нових форм. За різними даними, у волонтерських акціях з того часу взяли участь від половини до майже 80% дорослого населення країни (останню цифру оприлюднив в одному зі своїх виступів Президент), і можна з упевненістю констатувати, що жодна країна Європи, а може й світу, до цього не знала таких масштабів волонтерства. Принагідно зазначу,

що волонтерство в його українській версії істотно відрізняє його за організаційними формами та наповненістю від волонтерства в розвинених країнах світу, де воно поширюється у малих проявах індивідуальної активності, разових акціях, часто зорганізованих “згори” (як, скажімо, в американських школах, де школярам належить набрати певну кількість балів за добродійну діяльність, яка згодом входить до загальної оцінки).

На мою думку, саме у 2015–2016 роках відбувається кристалізація волонтерства в Україні в якості третього — новітнього різновиду соціальних інститутів нашої країни в ситуації, коли перший і другий різновиди, зорганізовані “згори”, сьогодні різко втрачають у своєму значенні і суспільній вазі. Пригадаймо низку засадничих положень зі статті Н.Паніної та Є.Головахи стосовно унікального феномену подвійної інституціоналізації початку 2000-х. Автори статті вважали, що після декади незалежного існування української держави в нашій країні утворилася ситуація подвійної інституціоналізації, у якій вже тоді вони справедливо вбачали гальмо процесу демократичної трансформації суспільства [Паніна, Головаха, 2001]. Це, з одного боку, продовження функціонування дещо модифікованих старих соціальних інститутів як вияв “радянської спадщини” часів СРСР, а з іншого — утворення низки нових інститутів відповідно до змінених умов. І вже тоді ці відомі соціологи розглядали саме довіру як основу легітимності соціальних інститутів і наголошували, що громадяни, які довіряють, наприклад, політичним інститутам, за останні роки їхніх спостережень становили рідкісні винятки.

Напевно, це було зумовлено низкою обставин. І старі, і нові соціальні інститути творилися переважно “згори” і зазвичай у формі самоорганізації панівної в економічному або політичному плані верхівки, внаслідок чого в позірній незалежній Україні були утворені такі інститути, як олігархат та можновладці. За рідким винятком усі спроби населення утворити свої соціальні інститути “знизу” були або придушені, або існували латентно, або легітимувалися лише у вигідних правлячим колам проявах — від “бригад комуністичної праці” до піонерства. Тому в Україні наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття невпинно поглиблювалася прірва між офіційними соціальними інститутами та населенням, між паростками низового громадянського суспільства і державою, виявом чого й було зростання недовіри практично до всіх політичних інститутів, фіксоване соціологами. І відколи народ остаточно зневірився у здатності цих “інститутів верхівки” радикальним чином оновити ситуацію в країні, запровадити реальну демократію, гарантію прав людини, торувати шлях до Європи, досягти нормального рівня життя пересічних людей, тоді й сталися Майдани, ґрунтовані на довірі їхніх учасників один до одного. Вже від 2005 року з’явилися ознаки формування цих новітніх соціальних інституцій “знизу” як форм самоорганізації суб’єктів суспільного життя, утворюваних економічно й політично вільними громадянами з високим рівнем соціальної самоідентифікації та адекватного усвідомлення своїх інтересів, а базовим принципом згуртування була довіра один до одного і рівночасно недовіра до корумпованої влади та олігархів. Це можна було би вважати початком кінця епохи “подвійної інституціоналізації” і переходу до так званої низової демократії у вигляді зародження

новітніх “народних” інститутів, наприклад волонтерства, в Україні, хоча це припущення вимагає додаткового наукового опрацювання. До цього спонукають, зокрема, думки Н.Паніної та Є.Головахи з цитованої статті стосовно наявності бодай трьох інституціональних атрибутів, необхідних для визнання тих чи інших феноменів соціальної самоорганізації в якості соціального інституту (легальність, легітимність, інституціональна інфраструктура), і міркування В.Оссовського про сутнісні ознаки соціальних інститутів, суб’єктів їхнього творення та про громадську думку, яка також може набувати форм впливової соціальної інституції попри мисленнєвий спосіб її побутування [Інтерпретації соціологічні, 2013], тощо.

Не останньою чергою доопрацювання вимагає й поняттєво-категоріальний апарат дослідження процесів новітньої інституціоналізації стосовно волонтерства. У перекладі з французької “волонтер” означає “доброволець”; вітчизняні соціологи з Фонду “Демократичні ініціативи” ім. І.Кучеріва та Центру Разумкова наразі розводять два поняття (волонтери та добровольчі батальйони) у рейтингах довіри на дві окремі позиції. З одного боку, це добре, бо добровольчі батальйони також мають позитивний баланс довіри серед населення і додають масовості волонтерському рухові. З іншого — виникає питання, чим є добровольчі батальйони в Україні — окремою складовою інституту волонтерства чи автономним парамілітарним утворенням нового, незнаного раніше в Україні типу в складі головного політичного інституту країни — держави? Якщо слухним є перший варіант, то це врізноманітнює структуру інституту волонтерства, але водночас засвідчує різний рівень легітимності та легітимації його гілок із різним рівнем сформованості інституціональних інфраструктур. Якщо ж пристати до другого варіанта (бо практично половина цих батальйонів сьогодні ввійшла до лав ЗСУ чи Національної гвардії і таким чином стала часткою інституту держави), то завдання дослідників ускладнюється і вимагає з’ясування меж і кордонів наявних у країні соціальних інститутів усіх трьох типів, а можливо, й визнання “позасферного” мультиплікаційного характеру новоутворених інститутів без огляду на традиційний поділ їх у соціології за головними сферами діяльності. Наразі обмежимося аналізом такого стрижня інституту волонтерства, як власне добродійна діяльність на засадах довіри, і зачекаємо на долю законопроекту № 4101 “Про розширення кола осіб-доброчинців АТО”, поданого до Верховної Ради з метою уточнення та усталення термінології бодай у цьому колі понять.

Визнанням зростання суспільної значущості інституту волонтерства у сьогочасному українському суспільстві є еволюція рейтингів довіри на його користь та зміни у співвідношенні типів і носіїв довіри. Якщо донедавна у рейтингах довіри першість серед соціальних інститутів беззаперечно належала церкві, то від весни–літа 2015 року громадські волонтерські організації посідали третю сходинку (за дослідженнями Research Branding Group, із 57% голосів респондентів), а липневе 2015 року опитування Центру “Демократичні ініціативи” та Центру Разумкова вперше вивело на чільну першу позицію з-поміж 16 соціальних інститутів саме волонтерів: їм довіряють 67% опитаних, тоді як не довіряють 23%; таким чином, баланс “довіри — недовіри” становить + 44% [Кому більше довіряють, 2015]. Цей тренд —

лідерство саме волонтерів стосовно вияву довіри до них — у грудні 2015 року підтвердили дані Київського міжнародного інституту соціології щодо 14 таких інститутів практично з таким самим балансом [Довіра до соціальних інституцій, 2015]. Перше місце волонтерів у рейтингах довіри засвідчують також дані інших поважних соціологічних центрів країни (див.: [Національний банк досліджень, 2015–2016]). Отже, волонтерство заслуговує на увагу соціологів з різних причин:

- унаслідок масовості й типовості цього руху;
- оскільки воно становить новітній низовий соціальний інститут синтезованого характеру, що йде на заміну старих, радянських часів, і нових, початку доби незалежності, соціальних інститутів і діє не в одній, а одночасно в різних сферах життєдіяльності українського суспільства;
- через те, що стосовно волонтерства фіксується довіра близько двох третин громадян країни.

Понад те, власне волонтерство на підставі дедалі більшої довіри до учасників цієї діяльності породило й відповідні осередки поки що неформального, будованого “знизу” якісно нового типу громадянського суспільства в країні. Узагальнюючи, можна стверджувати, що в країні відбувається перехід від спільнот гемайншафтного типу до громад як зорганізованих спільнот та головних суб’єктів цього громадянського суспільства, які виступали спочатку в опозиції та ситуації масової недовіри до владного режиму Януковича, а згодом, з обранням нових гілок влади, розпочали нові типи стосунків із ними зі зростанням ваги паритетних начал, транспарентності, громадської ініціативи та контролю. Захоплені конфліктами між владою й опозицією впродовж мало не всього періоду існування незалежної України, політики, вчені, аналітики як у нашій країні, так і за її межами майже не помітили появи нового гравця на політичній арені — громадянського суспільства, що складається не з позірних (відомих раніше), а реальних, часом дуже добре організованих громад та недержавних організацій, засадовим принципом об’єднання в які виступають довіра до членів цих утворень і рівночасно недовіра чи то до владних структур, чи до антиукраїнських соціальних сил. Отже, одним із завдань для соціологів можна вважати рефлексії та емпіричні дослідження масштабного процесу реалізації потенційної впливовості сил довіри у творенні різноманітних соціальних феноменів — від зорганізованих спільнот/громад до низових соціальних інститутів, а також вивчення механізмів співпраці та взаємодії між ними, коли кожен паросток підтримує інші й зі свого боку спирається на них. Тож волонтерство сьогодні можна вважати об’єктом підвищеної уваги для вітчизняних соціологів і через те, що воно як новітній соціальний інститут переформатовує ситуацію подвійної інституціоналізації в Україні, і тому, що воно творить реально дієве громадянське суспільство, й обидва ці процеси йдуть “знизу” та базовані радше на довірі, ніж на її антиподі. Разом із тим зазначена ситуація зумовлює низку нових дослідницьких питань: як співвідносяться громадянське суспільство і новітні соціальні інститути, чи є вони цілком самостійними акторами публічної сфери чи працюють за принципом сполучч-

них судин? Перші міркування з цього приводу містяться у монографії В.Степаненка, де, зокрема, наголошено, що “окрім інституціонального просторового виміру, громадянське (цивільне) суспільство характеризується своєю особливою ціннісною природою, системою норм та ціннісних регуляцій...” [Степаненко, 2015: с. 22]. Те саме можна зазначити і щодо волонтерства як соціального інституту; тож коло дослідницьких завдань дедалі ширшає.

На мою думку, інститут волонтерства і громадянське суспільство можна вважати двома каналами реалізації довіри та довірчих відносин, між якими немає жорстких кордонів. У їхніх відносинах з державою і владою, на відміну від майже цілковитого протистояння в недалекому минулому, з'являються перші ознаки взаємодії та співпраці. Ідеальним варіантом на майбутнє для України було би поступове формування такої ситуації, коли ці дві гілки громадянських ініціатив та активностей, що виростають на ґрунті довіри, діятимуть синхронно із державою, яка сприяє розвитку (докладніше про такий варіант див.: [Кутуєв, Якубін, Герчанівський, 2015: с. 16]). Але, на жаль, ці сюжети все ще залишаються на маргінесі наукового пошуку вітчизняних соціологів або традиційно вивчаються у прив'язаності до певного внутрішнього кола проблем, так би мовити, “посферно”.

Масовий волонтерський рух в Україні, а також інститут волонтерства у своєму становленні та розвитку дедалі більше структуруються та спеціалізуються, а їхні інституціональні атрибути дедалі увиразнюються й усталюються. Двома головними полями його діяльності є (1) військове та (2) цивільне. В кожному з них я виявляю найпоширеніші й варті громадської уваги профілі. Щодо першого поля (за винятком організації та комплектації добровольчих батальйонів, про що йшлося раніше) профілі волонтерства виглядають так:

- постачання української армії та добровольчих батальйонів зброєю та іншим військовим спорядженням і виробництво їх (від бронежилетів та кевларових шоломів до безпілотників);
- ремонт і відновлення військової техніки;
- виробництво та передання у війська предметів речового і тилового забезпечення (маскувальних сіток, “буржуйок”, польових бань, іменних жетонів, фасування сухих пайків тощо);
- розвиток комунікацій між волонтерами і військовими підрозділами на передовій, логістичні послуги, адресна допомога (перехід від ланцюжка “привезли-вивезли” до ланцюжка “доставили-закрили точкову проблему”);
- відстеження та припинення злочинних дій у зоні АТО, таких як корупція, крадіжки поставок у військовій сфері тощо;
- надання юридичних послуг на кшталт одержання статусу УБД (учасника бойових дій), відстеження представлення до нагород тощо;
- надання медичних послуг як на лінії фронту, так і в тилу, в тому числі з протезування кінцівок;
- розшук зниклих безвісти та обмін полоненими;

— розшук та ідентифікація тіл загиблих учасників АТО як з лав ЗСУ, так і з добровольчих батальйонів (від 1 вересня 2014 року групами військово-громадянського співробітництва і волонтерами в рамках проекту “Евакуація 200” знайдено і ексгумовано 614 тіл і решток тіл загиблих; створено також спеціальну волонтерську групу “Чорний тюльпан”) тощо.

Останнім часом волонтери починають надавати нашим військовим послуги якісно нового типу, які потребують інтелектуальних зусиль, знань, умінь і навичок, а саме: створення унікальних систем управління військами, систем зв'язку між військовими підрозділами, навчальних військових програм для підготовки кадрів, розроблення інших системних програмних рішень тощо.

Найвиразнішим проявом нових довірчих зв'язків є волонтерська допомога у створенні Збройних сил України та в реформуванні згодом Міністерства оборони країни. Пізньої осені 2014 року було здійснено перший, а за 9 місяців — другий “волонтерський десант” до Міністерства оборони, коли відповідно 9 і 6 найактивніших представників волонтерів утворили Координаційний штаб волонтерів “Сармат”. Усі вони на час написання цієї статті стали співробітниками МОУ. Крім того, ще понад 140 учасників АТО (багато з яких є волонтерами) призначено на керівні посади в рамках оновлення керівного складу в структурах Міністерства оборони [Полторак, 2015].

Останнім часом відбулася трансформація волонтерської діяльності в МОУ, оскільки своє головне завдання волонтерський десант у принципі реалізував і держава нарешті почала виконувати свої прямі повноваження стосовно армії. Тому при МОУ зараз залишився працювати волонтерський Проектний офіс реформ (ПОР) під керівництвом А.Загороднюка. Від весни 2015 року цей офіс провадить 10 проектів за 4 напрямками: його завданнями є вдосконалення системи матеріального забезпечення військ, розроблення системи прозорих державних закупівель, сприяння ефективному функціонуванню військової медицини та здійснення контролю за діяльністю держпідприємств, які працюють для військової сфери. ПОР діє при МОУ, але не є державною структурою, що гарантує його незалежність; працює він переважно за допомогою експертів.

Відаючи належне волонтерським військовим ініціативам, маємо зазначити, що вони є запитуваними тоді, коли держава виявляється беспорядною чи неефективною у виконанні своїх прямих обов'язків. Це увиразнюється й у призначеннях лідерів волонтерського руху на високі державні посади; найяскравішим прикладом цього є призначення Г.Туки главою Луганської військово-цивільної адміністрації 22 липня 2015 року (Г.Тука був засновником волонтерської групи “Народний тил” від квітня 2014 року). Це є також проявом поступової легалізації й легітимації волонтерства як соціального інституту нового типу. Він поступово вбудовується як в українську державу, так і у систему міжнародних військових інституцій. Так, у лютому 2016 року пройшов I Форум з оборони і безпеки України, де відбулася координація усіх наявних ініціатив з реформування оборонної сфери за участю

представників МОУ, Генштабу ЗСУ, НАТО, ПОР та волонтерської спільноти [Реформами бюджет займається ..., 2016].

Другим напрямом діяльності волонтерських та інших недержавних організацій і рухів є їхня активність у порівняно мирному колі громадського життя в країні, яка фактично перебуває у стані війни з російським агресором та сепаратистами. Хоча за своїми масштабами ця активність дещо менша, все ж таки зусилля волонтерських громад та добровольчих об'єднань і тут є доволі помітними і набувають дедалі більшої спеціалізації. Слід наголосити, що між військовими й мирними/цивільними полями громадського життя нема нездоланної прірви, про що свідчить наведений далі схематичний розподіл волонтерських ініціатив:

- допомога (від фінансової до дорадчої й консультативної правової) сім'ям учасників АТО, насамперед із добровольчих батальйонів;
- підтримка родин загиблих воїнів та волонтерів;
- реабілітація демобілізованих бійців АТО, в тому числі із добровольчих батальйонів;
- залучення фінансів для благочинної діяльності із забезпечення воїнів АТО та добровольчих батальйонів через організацію виставок, продаж сувенірів, проведення книжкових ярмарків, аукціонів продажу вживаних речей, збирання добровільних пожертв тощо;
- допомога переселенцям із Криму та Донбасу (зокрема в Києві зусиллями кількох груп волонтерів планується створити хаб, або спеціальний центр за принципом єдиного відкритого вікна з усіх проблем для цієї категорії громадян).

Ідеться також про такі напрями діяльності:

- підтримка неповносправних громадян, літніх людей без родинної опіки та інших уразливих соціальних груп;
- активна участь в екологічних рухах різної спрямованості, зокрема міжнародного масштабу, де волонтери України часто виступають ініціаторами інновацій;
- розвиток культури і спорту, передовсім для дітей та юнацтва;
- юридичний захист прав громадян;
- допомога у створенні допоміжних інтернет-центрів для спрощення ведення діловодства у державних структурах (зокрема, дніпропетровські інтернет-волонтери допомогли запровадити он-лайнову систему оформлення субсидій і пропонують блискавичне встановлення її по всій Україні; згодом ці волонтери започаткували запровадження надання адміністративних послуг і довідок через систему "електронного уряду", яка останнім часом стала офіційною. Завдяки цій системі наприкінці 2015 року в Дніпропетровській області її мешканці змогли отримати 115 таких послуг. Вона починає працювати в більшості областей країни, хоча чотири області — Харківська, Кіровоградська, Полтавська і Сумська — на кінець 2015 року взагалі не надавали таких послуг. Не треба забувати, що надання такого роду послуг, як різноманітні довідки, реєстрація субсидій, автівок тощо, часто ставновить джерело отримання хабарів на побутовому рівні, тому це мож-

на вважати прикладом участі волонтерів в антикорупційній діяльності. Наприкінці 2015 року в країні загалом було доступним надання 214 послуг в он-лайнному режимі; за 7 місяців 2015-го в цій електронній системі було зареєстровано 600 тис. користувачів. У 2016 році планується запуск в он-лайнному режимі 1200 таких послуг по всій країні. Це свідчить про формування своєрідного ланцюжка: “волонтерський проект від громадянського суспільства — перехід його на баланс держави (через аудит)”, що також, як у військовому полі, є одним із прикладів набуття легальності та легітимації волонтерів, створення новітньої інфраструктури [Некрасов, 2016];

- урізноманітнення інноваційної діяльності волонтерів із застосуванням новітніх технологій, про що свідчить розроблення волонтерами системи електронних торгів ProZorro та її подальше запровадження у постачальні практики завдяки та за сприяння Міністерства економічного розвитку і торгівлі (МЕРТ). На лютий 2016 року з використанням цієї системи відбулося 52 тис. оголошених торгів за участі 3 тис. замовників із загальною сумою закупівель на 12,3 млрд грн, із залученням 10 тис. постачальників. Економія від такого запровадження становила 12%; таку систему з часом запровадять для всіх державних закупівель; серед областей-лідерів першість у лютому 2016 року належала Дніпропетровській області із 3039 тендерів на підставі системи ProZorro, а аутсайдером є Сумська область із 34 такими тендерами [Нефьодов, 2016];
- початок діяльності зі створення громадських проектів законів, їхньої публічної громадянської експертизи та пошук шляхів впливу на Верховну Раду з метою ухвалення їх, що є конкретним каналом реалізації ефективного контролю за результативністю політичних ініціатив “знизу”;
- зародження громадських організацій з міжнародною участю та участю волонтерів для обслуговування/посередництва в конкретних проектах для українського уряду (зараз діють ініціативи з питань енергетичної незалежності, субсидій, децентралізації, проведення інвестфорумів, створення регіональних медіа-центрів на Сході, наприклад, ГО “Change Communications”, утворене волонтерами для таких цілей у жовтні 2014 року. Нині в ньому працюють 370 експертів і 92 партнери, в тому числі з низки посольств — США, Великої Британії, Норвегії, а також Світового банку та Єврокомісії) [Делікатна ..., 2015].

Примітною особливістю становлення новітнього інституту волонтерства в обох зазначених річизах можна вважати збільшення масштабів наявних волонтерських організацій та об'єднань. Серед них “Повернись живим”, “Крила Фенікса”, “Народний тил”, “Армія SOS”; надана ними сумарна фінансова допомога фронту лише у 2015 році становила 173 млн грн. Найбільшу довіру серед волонтерських організацій виявляють до тих із них, хто має електронну звітність (“Народний проект” і “Combat-UA”) [Дейнега, 2016].

Наведення прикладів такого роду можна множити; нові й нові форми об'єднання волонтерських добродійних ініціатив, активностей і учасників з'являються мало не щодня. Утім, на початок 2016 року вже можна сформулювати деякі узагальнення щодо них.

(1) Волонтерство можна вважати новим для України та ефективним новітнім соціальним інститутом, заснованим “знизу” на міжособистісній та міжгруповій довірі; він має належні інституціональні атрибути (легальність, легітимність, інституціональну інфраструктуру, за Н.Паніною та Є.Головахою), а також властивий набір сутнісних ознак (за В.Оссовським): (а) наявність хоч і малочисельної, але соціально активної верстви середнього класу, здатного сформулювати й озвучити як суспільні інтереси загалом, так і інтереси та прагнення соціально вразливих груп українського суспільства; (б) початок формування політичних осередків і партій з основою у волонтерських організаціях як виразників і промоторів народних ініціатив; (в) початок діалогу з владними структурами всіх рівнів з метою просування своїх проектів та здійснення дієвого громадського контролю; (г) представленість лідерів волонтерів на різних щаблях влади, зокрема у Верховній Раді; (д) наявність зворотного зв'язку у вигляді реакції владних структур на ініціативи волонтерів та їхніх організацій. Предметом соціологічного аналізу волонтерство (та довіру як його базу) робить також зростання кількості його проявів у житті сучасного українського суспільства і властивий йому масовий характер.

(2) Останнім часом відбувається процес збільшення масштабів волонтерської діяльності з її поширенням в урядовій структурі, в тому числі й найвищих рівнів, на підставі розвитку інституціоналізованого різновиду довіри.

(3) Довіра як наріжний камінь формування інституту волонтерства стає менш емоційно забарвленою і більш раціоналізованою й дедалі більше втілюється в інтелектуальній за характером волонтерській діяльності, пов'язаній з використанням сучасних інформативно-комунікаційних технологій та соціальних мереж в інтернеті.

(4) Довіра поволі перестає бути мисленнєвим різновидом внутрішнього життя індивіда і перетворюється на дієву складову повсякденних практик, що знаходить прояв у різноманітних волонтерських ініціативах та предметних активностях, пов'язаних нині не так із грошовими внесками (як нещодавно), як з особистою участю.

(5) Діяльність інституту волонтерства стає дедалі спеціалізованішою, профільною, обслуговує все більше сфер життєдіяльності українського суспільства, що дає змогу реалізувати принцип поглиблення поділу праці у цій царині, а отже, сприяє соціальній мобілізації та соціальній солідарності.

(6) На засадах довіри на всіх її рівнях бере початок створення міжнародних мереж волонтерського руху, що робить новітній інститут волонтерства глобальним явищем.

(7) Формування й функціонування новітнього інституту волонтерства, ґрунтованого на різних рівнях довіри, йде паралельно із процесом перетворення спільнот на організовані громади як осередки реально чинного громадянського суспільства; тим самим вони поступово перетворюються на провідних діячів у діалозі з владою та державою.

Звісно, не слід захоплюватися лише позитивним змалюванням інституту волонтерства в Україні та перебільшувати значення довіри в житті усього українського суспільства; справедливості ради треба визнати, що довірчі відносини іншого, відмінного від представленого у статті, типу об'єднують і антиукраїнські сили на Донбасі та в Криму. Відповідно є сенс вивчати різновиди і типи довіри та довірчих відносин у нашому суспільстві у парі з недовірою. Амбівалентність так само притаманна проявам довіри та довірчих відносин, як і загалом свідомості “людини пострадянської”; в одній особистості довіра до низових соціальних інститутів та об'єднань може співіснувати з недовірою до владних структур та олігархів або до політичних опонентів; також довіра до одних волонтерських об'єднань може поєднуватися в людини із недовірою до інших волонтерів; трапляються й непоодинокі випадки, коли недовіра є етапом формування довіри — і навпаки. Хоч там як, але вітчизняна соціологія тільки-но приступає до опрацювання цієї розгалуженої тематики і робить у цьому багатовимірному просторі лише перші кроки.

Наприкінці варто також зазначити, що відносини між волонтерами й державою останнім часом мають прикру тенденцію погіршуватися: якщо у найскрутніші часи існування країни (2014–2015 роки) владні органи радо приймали допомогу волонтерів і, як кажуть самі волонтери, “інколи навіть дякували за неї”, то від кінця 2015-го — на початку 2016 року ці взаємини почали псуватися. Ідеться про перешкоди та пряме втручання в діяльність політичних партій, побудованих переважно на волонтерських ініціативах (маю на увазі “УкрОП”), арешти й переслідування волонтерів або членів їхніх родин тощо. Але і з боку деяких волонтерів спостерігаємо крадіжки чи привласнення зібраної допомоги, участь в корупційних діях, співіснування просуспільних вчинків із антисуспільними тощо. Все це вимагає активнішого соціологічного вивчення й осмислення нових соціальних реалій, пов'язаних зі становленням і функціонуванням новітніх соціальних інститутів, які зароджуються буквально на наших очах в атмосфері зростання довіри. Сьогодні соціологи мають унікальну можливість досліджувати ці нові процеси та явища й одночасно бути їх учасниками.

Джерела

Головаха Є.І. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Н. Паніна, Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.

Дейнега В. Жертвувати на армію можна лише 3–4 організаціям [Електронний ресурс] / В. Дейнега. — Режим доступу : www.glavkom.ua/news/366132.html.

Делікатна І. Що таке Change Communications і чим ми займаємося [Електронний ресурс] / І. Делікатна. — Режим доступу : www.pravda.com.ua/columns/2015/08/27/7079241.

Довіра до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2.

Іващенко О. Про оновлений канон Гіденса / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 3. — С. 188–196.

Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ? — загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>.

Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАН України, 1995. — С. 708–718.

Кутуєв П. Держава, що сприяє розвитку / П. Кутуєв, О. Якубін, Дм. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 4. — С. 3–19.

Національний банк досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukraine.survey-archive.com>.

Некрасов В. Хто досяг успіху, а хто провалився. Підсумки впровадження електронних держпослуг в регіонах [Електронний ресурс] / В. Некрасов. — Режим доступу : www.epravda.com.ua/publications/2016/01/13/576226.

Нефьодов М. Система ProZorro назвала лідера і аутсайдера серед областей за кількістю держтендерів [Електронний ресурс] / М. Нефьодов. — Режим доступу : www.socportal.info/?=socportal+2016+02+16%20ProZorro.

Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — 338 с.

Оссовський В. Проблема інституціоналізації громадської думки / В. Оссовський // Інтерпретації соціологічні: Пам'яті В.Л. Оссовського / [уклад. Н.В. Костенко]. — К. : Ін-т соціології НАН України ; Вища шк. соціології, 2013. — С. 88–108.

Полторак С. Более 140 участников АТО назначены на руководящие должности в Минобороны и ВСУ [Электронный ресурс] / С. Полторак. — Режим доступа : www.censor.net.ua/news/346983/bolee_140_uchastnikov_ato_naznacheny_nf_rukovodyaschie_doljnosti_v_minoborony_i_vsu_poltorak.

Реформами будет заниматься совместный орган Минобороны, Генштаба, НАТО, волонтеров и международных советников [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.censor.net.ua/news/375117/reformami_budet_zanimatsya_sovmestnyu_organ_minoborony_genshtaba_nato_volonterov_i_mezhdunarodnych_sovvetnikov.

Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики Степаненко В. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. — 420 с.